

Goda Regina

A KELETI BLOKK HATALMI MŰKÖDÉSÉNEK REPREZENTÁCIÓI NÉMET NYELVŰ KORTÁRS REGÉNYEKBE^{*}

A német irodalomban, a rendszerváltozást tematizáló művek esetében lehetetlen átfogó áttekintést adni, legyen szó irodalmi feldolgozási kísérletekről vagy tudományos értekezésekről, valamint az úgynevezett *Wendeliteratur* [a fordulat irodalma]¹ fogalmának meghatározása is nehézségekbe ütközik.² Ez többek között azért is van így, mint arra

* A tanulmányban szereplő idézetek a saját fordításaim [G. R.]

1 A magyar irodalomban Bányai Éva használja a fordulat-próza kifejezést, többek között azokat a regényeket sorolja ebbe a kategóriába, amelyek a „romániai 1989-es történelmi/társadalmi Fordulat, rendszerváltás nyelvi leképezésére/megképezésére vállalkoztak”. BÁNYAI ÉVA, *Fordulat-próza, Átmenetnarratívák a kortárs magyar irodalomban*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016, 10.

2 Nicole LEIER, *Wendeliteratur – Literatur der Wende? Der Mauerfall in ausgewählten Werken der deutschen Literatur*, Info DaF 2010/10., 494., <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/infodaf-2010-0505/html>.

Leier többek között arról ír, hogy az ún. Wendeliteratur definíciója semmiképpen nem egyértelmű. Hiszen mely szövegekről van itt szó? „Azokról, amelyeket 1989/90-ben írtak? Vagy túlnyomórészt azokról, amelyek az NDK megszűnése után jelenhettek meg először? Mindenekelőtt keletnémet írók tartoznak ide, akik ezzel a tematikával foglalkoznak? Milyen tartalmi vonatkozása van a szövegnek a történelmi eseményeket illetően, a fordulat előtti vagy utáni időszakot, vagy a fordulat évét mutatja be?” vö. „Zum Thema Wende und Deutsche Einheit existieren unzählige literarische Verarbeitungsversuche und zahlreiche wissenschaftliche Abhandlungen. Es ist von daher kaum möglich, einen umfassenden Überblick über die Thematik zu geben, zumal die Definition der sogenannten Wendeliteratur keineswegs eindeutig ist: Handelt es sich um Texte, die in den Jahren 1989/90 geschrieben wurden? Oder geht es vorwiegend um Texte, die erst nach dem Ende der DDR erscheinen konnten? Sind es vor allem ostdeutsche Autoren, die sich dieser Thematik annehmen? Welcher inhaltliche Bezug zu den historischen Ereignissen – vor, um und nach 1989 – lässt sich in den Texten finden?”

Frank Thomas Grub monumentális kézikönyvében többek között arra is kitér, hogy Németországban a fordulat sajátos tapasztalat volt, hiszen a rendszerváltás ott egyben az ország újraegyesítését is jelentette. Fordulat és egyesítés fogalmait ő különválasztja: „Der Begriff »Wende« wird im Folgenden für die Ereignisse von Sommer 1989 bis zu den Volkskammerwahlen am 18. März 1990 gebraucht, der Begriff »Vereinigung« für die Zeit danach bis zum 3. Oktober 1990.” (8.) [A fordulat fogalmát a következőkben arra az időszakra használom, amely 1989 nyarától 1990. március 18-ig, a Népi Kamara által tartott

Katarzyna Norkowska is felhívja a figyelmet, mert az 1989-ben és 1990-ben zajló eseményeknek tulajdonított jelentés/jelentőség a mindenkori szemléltől függ.³ Kiemeli továbbá, hogy a változások megélésében nemcsak a kelet- és nyugatnémetek között vannak különbségek, hanem a keleti blokk országaiban élők is egészen más tapasztalatokkal rendelkeznek.⁴ Az 1989-es év nemcsak azért fontos, mert lehullt az Európát kettéválasztó vasfüggöny, hanem mert ez a fordulat tette lehetővé többek között a hatalomról, a keleti blokkban működő elnyomó rezsimekről való írást. Ezt a témát dolgozzák fel Susanne Gregor *Das letzte rote Jahr*⁵ [Az utolsó vörös év] és Nadine Schneider *Drei Kilometer*⁶ [Három kilométer] című művei is. Mindkét regényben három ember összefonódó sorsa a hangsúlyos, Gregornál az elbeszélő, Miša és két barátja, Rita és Slavka kerülnek a középpontba, míg Schneidernél egy szerelmespár, Anna és Hans, illetve közös barátjuk, Misch. Az alkotások egy egyes szám első személyű női elbeszélő szemén keresztül láttatják az 1989-es év eseményeit.⁷ Gregor és Schneider regénye is a kivándorlás

választásig tartott, az egyesítés fogalmát pedig az ezt követő időszakra 1990. március 3-ig.] A Wendeliteratur fogalmának meghatározását illetően Grub öt különösen fontos aspektust emel ki. Elsőként a tematikus vonatkozást, másodsor a Wendeliteraturt olyan irodalomnak tekinti, amely először a publikációs korlátozások (cenzúra, öncenzúra stb.) megszűnését követően jelenhetett meg. Továbbá a Wendeliteratur fogalma érthető úgy is, mint szövegek, amelyek a fordulat előtti és utáni németországi életet beszélik el, a fordulat utáni időszak perspektívájából reflektálva. Negyedikként a dokumentarista szövegek értelmében vett Wendeliteraturról ír. Azok a szövegek tartoznak ide, amelyek publikálása csak az NDK megszűnését követően vált lehetségessé, valamint kutatási beszámolók Kelet-Németországról és az ottani élet részterületeiről. Végül beszélhetünk a Wendeliteraturról az 1989 előtt írott irodalom értelmében, amely a fordulatot az NDK visszaszárgának explicit vagy implicit tematizálásán keresztül készíti el. vö. Frank Thomas GRUB, »Wende und »Einheit« im Spiegel der deutschsprachigen Literatur, De Gruyter, Berlin, 2003, 72–84. „Aspekt 1: Der thematisch-stoffliche Bezug zur »Wende« [...] Aspekt 2: »Wendeliteratur« im Sinne von Literatur, die erst nach dem Wegfall von Publikationsbeschränkungen (Zensur, Selbstzensur usw.) erscheinen durfte [...] Aspekt 3: »Wendeliteratur« im Sinne von Texten, die das Leben in Deutschland vor und nach der »Wende« aus der Perspektive der Nachwendezeit reflektieren [...] Aspekt 4: »Wendeliteratur« im Sinne von dokumentarischen Texten, deren Publikation durch das Ende der DDR erst möglich wurde, sowie Forschungsberichte über die DDR und Teilbereiche des Lebens in der DDR [...] Aspekt 5: »Wendeliteratur« im Sinne von vor 1989 geschriebener Literatur, die die »Wende«, etwa durch die explizite oder implizite Thematisierung von Missständen in der DDR, »vorbereitete«.”

3 Katarzyna NORKOWSKA, *Autobiographisches Schreiben nach 1989*, De Gruyter, Berlin, 2021, 1.

4 *Uo.*, 2.

5 Susanne GREGOR, *Das letzte rote Jahr*, Frankfurter Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 2019.

6 Nadine SCHNEIDER, *Drei Kilometer*, Jung und Jung, Salzburg, 2019.

7 Norkowska arra is rámutat, hogy 1989 után az autobiográfiai írás domináns kifejezési formának bizonyult, a szövegek középpontjában egy, a történelmi kontextusba ágyazott Én áll, aki többé-kevésbé fikcionális vonásokkal van felruházva (10–11). Gregor és

melletti döntéssel zárul, ugyanakkor a másik országba való költözés nem íródik bele a regényekbe, sokkal inkább azok a tényezők állnak a középpontban, amelyek ennek a döntésnek a meghozásához vezettek. Bár a regények különböző földrajzi helyszíneken játszódnak, mégis egyfajta közös narratívába szövődnek, hiszen azt mutatják be, hogyan éli mindennapjait a tényleges szabadságától megfosztott egyén a vasfüggöny keleti oldalán, illetve hogy milyen gyakorlatokon keresztül szerveződik a hatalom.

A *Das letzte rote Jahr* elbeszélője a csehszlovákiai Zsolnán él családjával.⁸ Az európai teret átszelő vasfüggöny nem pusztán konkrét földrajzi határt jelent, hanem olyan választóvonalat is, amelynek nyugati oldalához a pozitív, a keletihez a negatív értékek rendelődnek hozzá. A Keleten élők számára a saját tér tapasztalata mindig a Nyugathoz való viszonyításból fakad. Ebben a gyakorlatban a Nyugat a bőség, a haladás, a szépség szinonimája, a követendő példa. Ezért is akarnak például a nők külföldi lapokban látott frizurát vágatni, illetve a Keleten kapható csúnya pulóver helyett inkább varrnak maguknak a magazinokban látottak mintájára saját ruhát. A Nyugat mint a fogyasztás kánaánja jelenik meg, ezzel szemben Keleten hiány van, éppen ezért itt csak az birtokol, aki a rendszerrel szoros kapcsolatban áll. Az elbeszélő apja Nyugaton tett szolgálati útjairól mindig hoz magával ajándékot, illetve új mosógépet és televíziót is szerez. Éppen a keleti blokkban uralkodó általános hiány miatt az elbeszélő által legszívesebben nézett műsor a Teleshop lesz, amely prezentálja a nyugati árubőséget, illetve még inkább kihangsúlyozza a Keleten uralkodó ürességet. Nemcsak

Schneider műveit is tekinthetjük idetartozónak, előbbi szülei az akkori Csehszlovákiából költözött Ausztriába, utóbbi pedig második generációs bevándorló, szülei a Bánatóból települtek át Németországba. Hasonlóan ezekhez a személyes tapasztalatokhoz, a regények elbeszélői is ezt az utat készülnek bejárni.

8 Gregorhoz hasonlóan Zdenka Becker is szlovák származású, Ausztriában élő, német nyelven publikáló szerző. Becker regénye Csehszlovákia egy korábbi korszakába, az ötvenes-hatvanas évek mindennapjaiba enged betekintést. *A legnagyobb ügy* című kötetének középpontjában egy gyilkosság elbeszélése áll, amely „nem illett a nemrég alakult Csehszlovákia világképébe, amely éppen az új, tökéletes, szocialista embert próbálta megalkotni” (81). Becker szövegében egy olyan Csehszlovákia rajzolódik ki, ahol a részeg rendőrök megbüntetik az ittasan vezető sofőröket, de a pénz a saját zsebükhöz kerül, az alkoholisták apák verik gyerekeiket és feleségüket, és ahol a lopás az egyetlen módja annak, hogy az ember előbbre jusson. Luxuscikkek számít a bojler, a kád és a tűzhely, a családtagok egymás után fürdenek a vízben. (Ez a motívum egyébként Herta Müllernél is megjelenik a *Das schwäbische Bad* című elbeszéléseiben.) Nyugati árucikkekhez, magazinhoz, lemezekhez csak csempészszerűen lehetett hozzájutni. A „szocialista főváros”, ahol az erőszak és a törvényszegés a mindennapok velejárója, „a lüktető nyugati nagyvárosokhoz képest kihaltan látszott, mint ahol pestisjárvány pusztított” (38–39).

a tárgyak sokasága, hanem az apja által meglátogatott külföldi gyárak technikai fejlettsége is rámutat a Kelet Nyugathoz viszonyított elmaradottságára. Implicit módon a sok Nyugatra emigráló is a keleti étellel szembeni elégedetlenségre utal. Bár az emberek földrajzi szempontból konkrét helyen élnek, mégis a köztesség határozza meg mindennapjaikat: „[...] wir waren den Zwiespalt gewohnt, der zwischen den zwei Versionen unserer Realität lag: der einen voller Friede und Fortschritt, die bei offiziellen Anlässen [...] beschworen wurde, und der anderen Realität des Mangels, die man deutlich wahrnahm, wenn man westliches Fernsehen sah.”⁹ [(...) hozzá voltunk szokva az ellentmondáshoz, amely a valóságunk két verziója között feszült: egyrészt a békével és haladással teli változat, amelyet a hivatalos eseményeken hangsúlyoztak, másrészt a hiány valósága, amely egyértelműen érzékelhető volt, ha a nyugati televíziót néztük.] Mivel a Nyugat az értékskála pozitív végpontja, így ennek tükrében a Kelet csakis a negatív lehet, ahol a *nincs* az alapvető tapasztalat. Többek között ezért is dönt az elbeszélő apja végül úgy, hogy Ausztriába költözzék.¹⁰

A Nyugat és Kelet közötti, értékdimenziók alapján meghúzott választóvonal kevésbé explicit módon jelenik meg Schneider regényében. Az elbeszélő, Anna családjával egy romániai, németek által is lakott faluban él, a jugoszláv határhoz közel. Arra, hogy Nyugaton, amely ebben az esetben Németországot jelenti, jobb életkörülmények vannak, inkább csak a kivándorlók utalnak,¹¹ illetve amikor az elbeszélő apja egy haláleset miatt oda utazik, visszatérte után csak annyit mond: „Ganz anders als hier.”¹² [Egészen más, mint itt.] Itt is a hiány határozza meg az emberek életét, ugyanakkor másfajta, mint a csehszlovákiai

9 GREGOR, I. m., 106.

10 Zdenka Becker egy másik regénye, a *Berg* szintén az 1989-es év történéseit dolgozza fel, középpontjában Jana Horáková áll, aki Csehszlovákiából emigrál Ausztriába. A kivándorlási hullám itt is Nyugatra vezet, a Kelethez képest itt is a Nyugat a jobb élet reménye: „Alle paar Jahre erhob sich in der Tschsechoslowakei eine Emigrationswelle, die Tausende aus dem Land spülte. Aus Angst vor Verfolgung, Diskriminierung und geistiger Not. Hauptsache, weg. Das Wort »Asyl« ist zum Zauberschlüssel für eine bessere Zukunft geworden” (26). [Minden évben nagyobb lett a kivándorlási hullám Csehszlovákiában, amely ezreket sodort el az országból. Az üldözéstől, diszkriminációtól és a szellemi inségtől való féltelte. A »menedékhely« szó vált egy jobb jövő varázskulcsává.]

11 A kivándorlás gyakori témája a romániai német írók műveinek. Herta Müller már *Niederungen* című, első elbeszéléskötetében is tematizálja ezt. Idesorolható továbbá Franz Hodjak *Homokkal teli bőrönd*, Richard Wagner *Ingóságok*, Catalin Dorian Florescu *Wunderzeit* című regénye, valamint Thomas Perle *wir gingen weil alle gingen* című kötete. Nadine Schneider második regényének (*Wobin ich immer gehe*) középpontjában Johannes áll, aki szintén Romániából vándorol ki Németországba, hogy ott próbáljon szerencsét.

12 SCHNEIDER, I. m., 119.

Zsolnán. Míg ott az emberek a nyugati túlfogyasztás után vágyakoznak, addig Romániában a nélkülözés valójában egyet jelent a nyomorral. Miközben az államilag irányított televízió itt is egy egészen más valóságot közvetít, az ország jólétét mutatja, addig például a cukrászdai kirakat üres, mert nincs cukor a sütéshez, a tyúkok olyan vékonyak, hogy nem érdemes őket levágni. Az éhség az elbeszélő családjának is mindennapi tapasztalata, az ősz beköszöntével pedig, tüzelő híján, a hideg is kínozza őket.

Tehát mindkét regényben a hatalom hasonló módon közvetíti az általa láttatni kívánt képet, egy átalakított valóságtapasztalatot, ezzel is azt a célt szolgálva, hogy a nemzetállam „mindent szárnyai alá vonjon”.¹³ Gregor és Schneider művében is az állam intézménye a mindent átfogó és irányító rendszer, méghozzá a szocialista nemzetállam, amely különböző gyakorlatok segítségével igyekszik fenntartani a hatalmat.

A médiumok által közvetített képek mellett a hatalom a közösségi tereket is igyekszik ellenőrzése alá vonni. A szocialista lakótelep, ahol Miša, Slavka és Rita élnek, elrendezésében az „egymás felügyeletére is alkalmas tömbházsorok topográfiáj[a]”¹⁴ rajzolódik ki, illetve építészeti vonásai egységesítésre törekcszenek: „Wenn man am Ende dieses Frühlings durch unser Viertel spazierte, durch die von der Sonne aufgeheizte Betonlandschaft mit Häusern, die sich bloß in Breite und Höhe voneinander unterschieden, ansonsten aber mehr oder weniger identisch waren, mit Balkonen, die in immer gleichen Abständen an den immer gleichen Stellen lagen fielen seit neuestem ein paar kreisrunde weiße Objekte auf, die hier und da an der Balkonwand hingen [...]”¹⁵ [Ha tavasz végén valaki átsétált a lakónegyedünkön, át a naptól felmelegített betonvidéken, ahol a házak csupán szélességben és magasságban különböztek egymástól, egyébként többé-kevésbé egyformák voltak, erkélyekkel, amelyek mindig azonos távolságban, mindig azonos helyen voltak, annak feltűntek újabban a kerek, fehér tárgyak, amelyek itt-ott az erkélyfalon lógtak (...)]. Az „általános felügyelet rendszer[ében]”¹⁶ itt nemcsak a hatalom emberei, hanem a lakók, szomszédok is egymást figyelik, kíváncsiskodnak. Az elbeszélő családja

13 Michel FOUCAULT, *A subjektum és a hatalom = A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal – VILCSEK Béla, Osiris, Budapest, 2002, 407.

14 DÁNÉL Mónika – VINCZE Ferenc, *Tér = Média- és kultúratudomány. Kézikönyv*, szerk. KRICSFALUSI Beatrix – KULCSÁR SZABÓ Ernő – MOLNÁR Gábor Tamás – TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2018, 184.

15 GREGOR, *I. m.*, 77.

16 FOUCAULT, *I. m.*, 407.

azonnal beszédtemává válik új tévéjük és mosógépük miatt, mindenki azt akarja tudni, honnan szerezték, hiszen ilyen árucikkekhez jutni csak úgy nem lehet. Az üzletekben hiány van, a nyugati tárgyak után a legtöbben csak vágyakoznak, a hatalom dönti el, ki lehet a kiváltságos, mindennek ára azonban a rendszer szolgálata. Slavkát és anyját egy férfi figyeli meg, aki beköltözik hozzájuk, miután a lány apja nem tért haza külföldről. Az elbeszélő családjának privát terébe a családfő munkatársának, Brzda elvtársnak a személyén keresztül szivárog be a hatalom. Brzda néha az elbeszélő családjánál vacsorázik, érkezése előtt az édesapa viselkedési útmutatót ad a családnak: „Vater trommelte uns zusammen, erklärte mit ernstem Gesicht, dass mit Brzda nicht zu spaßen sei, dass wir doch bitte auf unser Vokabular achten sollten, wir ohnehin eher zuzuhören und möglichst wenig zu sprechen hätten, da Brzda ebenso hilfreich wie gefährlich sein könne und generell etwas unberechenbar sei.”¹⁷ [Apám összetrombitált minket és komoly arccal magyarázta, hogy Brzda elvtárrsal ne viccelődjünk, hogy figyeljünk a szókincsünkre, különben is inkább hallgatnunk kellene és lehetőleg keveset beszélni, mivel Brzda éppolyan segítőkész, mint amilyen veszélyes tud lenni, és úgy általában kissé kiszámíthatatlan.]

A közösségi terek felügyelet alá vonása a szocializációs terekre is kiterjed, mint például az iskolára, amely a hatalom egyik tipikus intézményesülési formája.¹⁸ Az iskolában zajló nevelés célja az „engedelmes [és a szocializmus szempontjából hasznos] alany”¹⁹ létrehozása. Hogy ki a hasznos, az az igazgató évzáró beszédéből derül ki, aki a hatalom iskolai szócsöve: „[...] die lange Rede des Direktors [...] der über unser friedliebendes und fortschrittliches Land sprach, über unsere Verantwortung [...] und über die Freude an der Bildung. Jeden Einzelnen brauche das Land, jede Hand und jeden Kopf, und er habe keine Zweifel daran, dass wir uns zu vorbildlichen Bürgern entwickelten, auf die unsere Gesellschaft eines Tages stolz sein könne.”²⁰ [(...) az igazgató hosszú beszéde, amelyben békeszerető és haladó szellemű országunkról beszélt, a felelősségünkről (...) és az oktatás öröméről. Az országnak minden egyes emberre szüksége van, minden kézre és minden fejre, és nincs kétsége afelől, hogy példás polgárokká válunk, akikre társadalmunk egy nap büszke lehet.]

17 GREGOR, *I. m.*, 115.

18 FOUCAULT, *I. m.*, 407.

19 Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Budapest, Gondolat, 1990, 174.

20 GREGOR, *I. m.*, 106.

A nevelés kiegészítésére szolgáló szocialista úttörőegylet kötelezettségként írja elő az egyenruha viselését, tehát külsőleg is uniformizál. A nyári szünetben az iskola helyettesítésére szolgál a nyári tábor, ahol az elbeszélő is eltölt három hetet. A tábor tulajdonképpen kicsinyített mása a társadalom működésének. A fegyelem fenntartását szolgálja az időbeosztás, a szigorú napirend,²¹ illetve a viselkedési szabályok is. A rendszer működésének része az is, hogy a táborozókat különféle testtechnikák végrehajtására kötelezik (mint a reggeli torna, kötélhúzás, túrázás), ami azt szolgálja, hogy felkészítsék őket testük „szociálisan megszabott használat[ára]”,²² tehát arra a mechanizmusra, amelynek lényege az államhatalom által kijelölt normának való megfelelés.

Schneider regényében a szocialista Románia hasonló módon működik az ellenőrzöttséget illetően.²³ Míg Gregor regényében az iskola, addig Schneidernél a gyár az elbeszélő mindennapjainak része, ahol a munka felügyelet alá vonása is a hatalom fenntartását szolgálja. A gyárban a művezető jelentéseket ír a titkosrendőrségnek, illetve például az Anna mellett dolgozó nő is valószínűleg besúgó. Ennek az „ellenőrző gépezet[nek]”²⁴ a célja nemcsak az, hogy megfigyelje az embereket, hanem hogy folyamatos fenyegetettségben, félelemben tartsa őket. A szociális viszonyok létrejöttéhez szükséges kommunikációs tér használata is ellehetetlenül, amelynek következtében az ember önmaga válik neveltség tárgyává: „Misch erzählte von dem Mann bei seiner Arbeit, der ständig Witze über Ceaușescu machte. Alle lachten sich kaputt,

21 FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, 203.

22 Erhard SCHÜTTELZ, *Testtechnikák*, ford. VINCZE Ferenc, Tiszatáj 2017/2., 95.

23 A romániai német írók munkáikban nemcsak a kivándorlást dolgozzák fel, hanem szinte mindegyik szöveg tematizálja a diktatúra működését. Herta Müller *A róka volt a vadász* című regényében összetett szimbólumrendszeren keresztül mutatja be a titkosrendőrség működését, a folyamatos megfigyeltség szubjektumra gyakorolt hatását. Richard Wagner *Kivándorlási kérelem* című munkájában, amelynek középpontjában Stirner, az író áll, így ír a rendszer működéséről: „Egy olyan politikai rendszerben, amely a nyelvet is kisajátítja, nem lehet véleményt nyilvánítani. [...] ez a rezsim is realista irodalmat követelt. De hogy mi számít realizmusnak, azt a rezsim határozta meg. Amit az ember saját maga realizmusnak tekintett, az realizmusellenesnek számított, államellenes, szocializmusellenes volt” (42). *Kömlás Bécsben* című kisregényében is ír a kifejezés lehetetlenségéről: „Először fokozatosan meg kellett szoknom, hogy a szavak többek, mint amennyit a diktatúra Romániában megengedett nekik. Nemcsak én magam voltam szabad itt nyugaton, hanem a szavak is.” (57.) Franz Hodjak a szocialista realizmusról ekképpen ír *Homokkal teli bőrdő* című regényében: „az alkonyatról szóló tájleíró vers is büntetendő volt, mert az alkonyatot a pesszimizmussal tették egyenlővé, azt pedig a dekadenciával. [...] a nap keleten kelt fel, a Szovjetunióban” (29).

24 FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, 237.

doch nicht über die Witze, sondern darüber, wie er beim Erzählen die Schultern einzog und sich ängstlich umsaß.“²⁵ [Misch mesélt egy munkatársáról, aki állandóan Ceauşescu viccelődött. Mindenki halálra nevette magát, de nem a vicceken, hanem azon, ahogy a férfi mesélés közben a vállait behúzta és ijedten körbenézett.]

A gyárban dolgozók idejének munka általi beosztása nemcsak a folyamatos ellenőrzést teszi lehetővé, hanem egységesítési törekvéseket is szolgál: „In der Fabrik war alles grau und gleich, sogar wir unterscheiden uns davon nicht.“²⁶ [A gyárban minden szürke és egyforma volt, sőt mi sem különböztünk ettől.]

Schneider regényében az Opernplatz, ahol az elnök gyűléseket tart, olyan közösségi helyként funkcionál, amelynek használatba vételében is a hierarchia tükröződik, az elnök az erkélyről, tehát fentről integet az alatta álló tömegnek. Ezáltal ennek a térnek a funkciója, hogy „létrehozhatja és folyamatosan fenntarthatja az uralkodók és az uralom alatt lévők [...] közötti különbségeket”.²⁷ A vezér erkélyen való megjelenése azt a „szimbolikus rend[et]”²⁸ hozza működésbe, amely a gyűlésen részt vevőket testük „szociálisan megszabott használatára”,²⁹ tehát ujjongásra kényszeríti. „Mint felhúzott babák”³⁰ vesznek részt ebben a közös tevékenységben, amely elmos minden individualitást. A bukás első jele éppen az lesz, amikor a tömeg az éljenzés „szociális imperatívuszának”³¹ nem tesz eleget, a csend a kondukátort félelemmel tölti el, hiszen az emberek nem engedelmessé válnak. Az ellenállás fokozódik azáltal, hogy egyre többször adnak hangot elégedetlenségüknek, végül az elnöki pár kivégzésével a diktatúra megbukik.

Az eddigiekben a hatalom nyilvános térben való jelenlétével foglalkoztam, ettől azonban nem választható el a privát tér szociális szerveződési formájának, a családnak a működése. A *Das letzte rote Jahr* középpontjában álló Miša, Slavka és Rita barátságán keresztül három különböző családmodellt ismerhetünk meg, amely mindegyik saját szabályrendszere alapján (disz)funkcionál. A gyerekeknek tehát kétféle hatalmi rendnek kell megfelelnie, az iskolainak és az otthoninak.

25 SCHNEIDER, *I. m.*, 29.

26 *Uo.*, 27.

27 Arjun APPADURAI, *A lokalitás teremtése*, ford. SZELJAK György – ÁRENDÁS Zsuzsa, Regio 2001/3., 16.

28 SCHÜTTPELZ, *I. m.*, 95.

29 *Uo.*

30 SCHNEIDER, *I. m.*, 60.

31 SCHÜTTPELZ, *I. m.*, 95

Az 1989-es év nemcsak társadalmi, hanem a lányok életében másfajta szempontból is fordulatot, korszakhatárt jelöl, a rendszerváltás éve egyben a kamaszkor kezdete, a gimnázium megkezdésének éve is. A társadalom szintjén a keleti blokkot érintő átalakulások zajlanak, mint például az osztrák–magyar határ megnyitása, Magyarország köztársasággá kiáltása, illetve az egyre nagyobb számban zajló demonstrációk, amelyeken az emberek kifejezésre juttatják követeléseiket, lázadhatnak a hatalommal szemben. Mindeközben a három lány önmaga keresése közben, saját közegükben válik lázadóvá.

Az elbeszélő, Miša családja tükrözi leginkább azt a hierarchikus hatalmi szerkezetet, amely a nyilvános térben is működik. Ebben a viszonyrendszerben az édesapa a vezető, minden döntést egyedül hoz meg. Bár tervezi a Nyugatra való költözést, mégis óvatos, hajlandó idomulni a rendszerhez, amelynek eredménye többek között a Brzda elvtárs jóvoltából kapott új mosógép. Az édesanya alárendelt abból a szempontból, hogy a családot érintő döntések meghozatalába nincs beleszólása, csak a gyermekeivel való viszonyában tölt be fölrendelt szerepet. Különösen érvényes ez a lányával való kapcsolatára, amelyben az elvárások nem pusztán a tanulásra, viselkedésre vonatkoznak, hanem a külső megjelenésre is. Az édesanya megfosztja gyermekét saját nemi identitásának megélésétől azzal, hogy rövid haját vágat neki és fiús ruhákban járattja, mert szerinte a társadalomban csak így érvényesülhet egy nő.

Ezáltal a lány saját teste „szociális objektummá vál[ik], amelyre az „intézményes [...] hatalom [kétféle módon is] írja jeleit”:³² egyrészt az egyenruha viselésével, másrészt az édesanya által elvárt haj- és ruhaviselettel. Az elbeszélő kétféle kritériumrendszer alapján próbálja értelmezni, besorolni önmagát. A makroszinten, az iskolában a szocializmusban betöltött jövőbeli szerep felől válhat az alany hasznossá, azonban Miša nem felel meg ezeknek az elvárásoknak: „ich war [...] das schwer Einzuordnende, die Lehrer sahen in mir weder die so oft zitierte glorreiche Zukunft unseres Landes noch das ungebildete, aber ehrenhaft fleißige Arbeitervolk.”³³ [én voltam (...) a nehezen besorolható, a tanárok nem látták bennem sem az oly gyakran idézett dicsőséges jövőjét az országnak, sem a képzetlen, de becsülettel szorgalmas munkásnépet.]

32 CSABAI Márta – ERŐS Ferenc, *Testhatárok és énbátárok. Az identitás változó keretei*, József Műhely Kiadó, Budapest, 2000, 35.

33 GREGOR, I. m., 29.

Őt a művészet érdekli, az irodalomba, az olvasásba menekül, ezt azonban sem az iskolában, sem a családban nem értékelik. Szülei próbálják az általuk kijelölt irányba terelni, apja még a munkahelyére is beviszi, hogy felkeltse lánya érdeklődését foglalkozása iránt. Az identitás kívülről befelé történő konstruálásában³⁴ fontos szerep jut a barátnőivel való összehasonlításnak, amely nemcsak a testi változásokra vonatkozik, hanem belső tulajdonságokra is. A másokkal való összevetés eredményeképpen arra a következtetésre jut, hogy saját családjába sem illik bele: „am liebsten hätte [der Vater] Slavka als Tochter gehabt, dachte ich, ihr sportliche Eifer und ihre guten Noten entsprachen seinem Leistungsdenken. [...] Rita [...] war eher die Favoritin meiner Mutter, die ihren Eigenwillen bewundernswert fand”.³⁵ [az (apám) Slavkát szerette volna leginkább lányának, gondoltam, az ő sportolói igyekezete és jó jegyei megfelelték apám teljesítményorientált gondolkodásának. (...) Az anyám favoritja inkább Rita volt, akinek saját erős akaratát csodálatra méltónak találta.] Ebből a családi és a tágabb társadalmi rendszerből bátyjának, Alannek sikerül kitörnie, aki titokban Németországba szökik. Miša néhány döntése is tekinthető lázadási kísérletnek, mint például, hogy nem engedi tovább levágni rövidre a haját, úgy öltözik fel, mint egy felnőtt, valamint engedély nélkül viszi fel a lakásukra a barátját. Felnevelési kísérlete azonban kudarcba fullad, mivel a szülők elnyomják a próbálkozást és továbbra is gyerekként tekintenek rá. Bár a vasfüggöny eltűnik, a szülői elnyomás nem szűnik meg, a döntést, hogy addigi életüket maguk mögött hagyják, az apa egyedül hozza meg.

Ha Miša családja a hatalmi viszonyok reprezentánsa, akkor Ritáé bizonyos mértékben a hatalom ellenmodellje. Rita elkötelezett fiatal, aki a hidépítésben való részvételével ténylegesen hozzájárul a szocialista haza jövőjéhez. Édesapja orvos, anyja ápolónő, vágyuk, hogy Nyugatra költözzenek. A családban nincsenek szabályok, amelyeket Ritának be kellene tartania, bármikor jöhet-mehet, nincs ellenőrzés. A szülői hatalom egyféle módon íródik rá a gyerek testére, abban az esetben beszélhetünk Rita alárendeltségéről, kiszolgáltatottságáról, amikor az édesapa részegen megveri, saját frusztrációjának levezetésére használja. Rita tulajdonképpen szabad, hiszen nincsen családi sza-

34 Thomas LUCKMANN, *Persönliche Identität, soziale Rolle und Rollendistanz. = Poetik und Hermeneutik VIII. Identität*, szerk. Odo MARQUARD – Stierle KARLHEINZ, Wilhelm Fink, München, 1996, 299.

35 GREGOR, *I. m.*, 36–37.

bályrendszer, amelyet be kellene tartania, illetve a tágabb társadalmi közegben mindent saját meggyőződéséből tesz, tehát nem a hatalom kényszere irányítja.

Slavka családját ő és az anyja alkotja, apjától néha kap levelet, amelyben azt ígéri, hogy amint lehet, családját is maga után viszi külföldre. Az édesanya ezáltal független nőként van jelen, hiszen egyedül gondoskodik lányáról. Szabad nevelési elveket vall, egyenrangú szerepet tölt be a gyerekekkel való kapcsolatában, ezt pedig Rita és Miša is értékeli, előbbi azért, mert otthon egyáltalán nem kap figyelmet anyjától, utóbbi életében pedig az anyai törődés kimerül a szabályalkotásban. Slavka életének a versenyszerű sport ad rendszert, egy baleset miatt azonban le kell mondania a sportolói karrieréről. Azzal, hogy ez a vágy és a sport általi rend megszűnik az életében, személyisége is megváltozik, lázadni kezd. Titkos viszonya lesz a történelemtanárral, akibe régóta szerelmes, az afferra fény derül, a férfit elküldik, a lány pedig az iskolába való visszatérése után úgy tesz, mintha semmi sem történt volna. A határok megnyitásával elhárul az akadály, apja után mehetnek, ezzel pedig beteljesül legfőbb vágyuk, vagyis, hogy külföldön folytassák életüket.

Schneider regényében a hatalom szintén minden szociális viszonyt átalakít vagy inkább megszüntet. Félelem és bizonytalanság fészkeli be magát az otthonokba, az elbeszélő életét is ez jellemzi. Ezt a bizonytalanságot előrevetíti az a zsák homok, amelyet gyerekként egy jósnőtől kap, aki szerint a zsákban az ő jövője van.³⁶ Az emberi kapcsolatokat a bizalmatlanság határozza meg, többek között Anna, Hans és Misch barátságát is.³⁷ Azt tervezik, hogy a kukoricaföldön átvágva, a jugoszláv határon keresztül megszöknek, azonban köztük is felmerül annak

36 A homok Franz Hodjknál is fontos szimbólum. A főhős, Bernd Burger Romániából való kivándorlása során visz magával egy homokkal megtöltött bőröndöt. Szenkovics Enikő ezt úgy értelmezi, hogy a „homok az instabilitást, átmenetiséget érzékelteti”, tehát a sehová nem tartozás szimbóluma (ld. SZENKOVICS ENIKŐ, *Identitásfogalmak és fordítási lehetőségeik Franz Hodjak Koffer voll Sand/Homokkal teli bőrönd című regényében*, Szépirodalmi Figyelő 2020/4., 48). Hasonló jelentéssel bír Schneider regényében is, hiszen az elbeszélő a jövője jóslataként kapja, amely jövő az emigráció, tehát Bernd Burgerhez hasonlóan ő maga is hontalanná válik: „Heute hatte ich noch ein Heim und bald schon keines mehr. Und vielleicht würde ich lange keines haben.” (SCHNEIDER, *I. m.*, 151.) [Ma még volt otthonom és hamarosan már nem. És talán sokáig nem is lesz még.]

37 Herta Müller *A róka volt a vadász* című regényében a mindenhol jelen lévő hatalom hasonló módon alakítja az emberi kapcsolatokat. Müller alkotásának középpontjában Adina, Clara, Pavel és Paul állnak, egymáshoz fűződő viszonyukat szintúgy a bizalmatlanság határozza meg, sem a baráti, sem a szerelmi viszonyokat illetően nem lehet tudni, ki az áruló.

dilemmája, hogy kiben bízhatnak meg. Misch egy este Annával kettesben találkozik, és arra kéri, hogy Hansot hátrahagyva csak ketten menjenek, mert szerinte a fiú spicli. Anna végül marad, kitart Hans mellett.

A félelem jelenléte vagy a kommunikáció teljes megszűnését eredményezi, vagy felszínes csevegéshez vezet. A szubjektumok bármiféle megnyilatkozása a nyilvános térben ellenőrizve van, ezért inkább a hallgatás stratégiáját választják, amely a privát tér szociális viszonyait is meghatározza. A nagymama az egyetlen, aki beszél a múltról, unokájával együtt mennek a temetőbe, amely így emlékezhelyként funkcionál. Ezzel szemben az édesanya az elhallgatás gyakorlatát választja: „Für meine Großmutter waren die stummen Steine wie ein Ersatz für das Vergangene gewesen. Sie hatte ihnen nur noch ihre Stimme leihen müssen. [...] Meine Mutter hatte diesen Hang zum Erzählen und Erinnern nicht.”³⁸ [A nagymamának a néma kövek olyanok voltak, mint a múlt pótlékjai, amelyeknek a hangját kellett kölcsönöznie. (...) Az anyám nem volt fogékony az elbeszélésre és az emlékezésre.] A család végül a kivándorlás mellett dönt, amely egyfajta cezúrát jelent az elbeszélő életében: „Ich war in der Stadt gewesen, um mir die Papiere für die Ausreise abzuholen. In meiner Tasche steckten zwei Blatt Papier, mein bisheriges Leben: Geburt, Schule, Arbeit. Unterschrift, Stempel, Ende.”³⁹ [A városban voltam, hogy elhozzam a kiutazáshoz a papírjaimat. A táskámban két lap rejtőzött, az eddigi életem: születés, iskola, munka. Aláírás, pecsét, befejezés.]

Ez a határ egyben az otthon és otthontalanság érzete között is húzódik, az elbeszélő fél attól, hogy az emigráció nem pusztán térbeli váltást, az otthon elvesztését jelenti, hanem saját maga is mássá, idegenné lesz. Bár az emlékek térbeliségéből kiszakad, az egyes szám első személyű retrospektív elbeszélés tulajdonképpen megfeleltethető annak a narratív gesztusnak, amely az emlékezés által őrzi meg az elhagyott hazához fűződő képeket, érzéseket.

Gregor és Schneider regényében egyaránt kirajzolódik, hogy a hatalom milyen gyakorlatok segítségével uralja a szubjektumot. Mindez pedig azt eredményezi, hogy a Keleten élők vágya a menekülés, a Nyugaton való újrakezdetés lesz, hiszen ott szabadság várja őket. A tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy a szövegek prózapoétikai

38 SCHNEIDER, *I. m.*, 57–58.

39 *Uo.*, 150.

sajátosságairól, mint például az elbeszélés szerkezetéről vagy a többnyelvűség szerepéről írnak, azonban érdemes ezen szempontok felől is megvizsgálni a regényeket. Termékeny lehet továbbá egy olyan komparatív vizsgálat, amely nemcsak német, hanem magyar nyelvű köteteket is bevon az értelmezésbe, mint például Tompa Andrea *A hóhér háza*, Poós Zoltán *Étvágy az imákra*, Szabó Róbert Csaba *Alakváltók* vagy Mohácsi Árpád *Párizsi befutó* című regénye, amelyek mindegyike sajtós hangon szól a rendszerváltás tapasztalatáról.